

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA BADIY MATNDA INTERTEKSTUALLIGI

20-maktab ona tili va adabiyoti o'qituvchisi

Sattorqulova Shalola To'ychi qizi

shalolasattorqulova995@gmail.com

+998933210495

Keyingi matnda keltirilgan kelinning onasiga – konfet fabrikasi, tog'asiga – araq zavodi, o'lgan buvisiga – yangi kafan ko'chirmasi esa o'zbek tilida so'zlashuvchi til egalarining asosiy vakillariga "Uchrashuv" nomli telefilm orqali juda yaxshi tanish. (Bu so'zlar O'zbekiston xalq artisti Ergash Karimov tomonidan aytiladi) SHu sababli mazkur matn mazmunini tushunish uchun maxsus bilim talab etilmaydi. Binobarin, bu matn ko'pchilikka tanish ekanligi va shu boisdan qayta tiklanish xususiyatiga egaligi bilan pretsedent matnga misol bo'la oladi. Umuman, o'zbek tilidagi mashhur she'r va qo'shiqlardan, Qur'on va Hadislar, latifalar, ertak, rivoyat, kinofilmlardan olingan matnlarni pretsedent matnlar sirasiga kiritish mumkin. Ular matn tarkibida aynan yoki o'zgartirilgan holatda qo'llanishi mumkin.

Pretsedent birliklar ichida pretsedent nomlar alohida o'rin tutadi. V.A.Maslovaning fikriga ko'ra, muayyan millat vakillariga yaxshi tanish bo'lgan matnlar yoki voqealar bilan bog'liq bo'lgan shaxs nomlari pretsedent nomlar bo'la oladi. Masalan: Oblomov, Taras Bulba kabi¹.

Aytish joizki, bu hodisa mumtoz adabiyotimizdagi talmeh san'ati – mashhur shaxslar nomini keltirish orqali biror voqeaga ishora qilish hodisasiga juda o'xshaydi. Masalan, Lutfiyning YA'qub bikin ko'p yig'idin qolmadi sensiz Nuri basarim, xoh inon, xoh inonma baytida Islom dini tarixidan ma'lum bo'lgan YA'qub payg'ambarning o'z o'g'li YUsufdan ayrilgach, yig'layverib ko'zlari ko'r bo'lib qolishiga ishora bor.

Quyidagi matnda ham mashhur shaxs bilan bog'liq voqeaga ishora qilinganligini ko'rish mumkin: Asar, ayniqsa katta polotno yaratayotgan adib notanish orolga borib qolgan sayyohga o'xshaydi. Ro'parasidagi bir varaq oq qog'oz – notanish orol. Bu orolga u **Robinson Kruzoga** o'xshab, adashib emas, o'z ixtiyori bilan boradi. U orolni obod qiladi, bog'-bo'ston yaratadi... Eng muhimi, yozuvchi notanish orolda aholi yaratadi. YA'ni asar qahramonlariga jon ato etadi. Zero, ijod degani yo'q joydan bor qilish demakdir... (O'.Hoshimov. "Daftar hoshiyasidagi bitiklar"). Ko'rinadiki, bunda D.Defoning "Robinson Kruzo" asaridagi Robinzonning notanish orolga borib qolish voqeasiga ishora bor.

¹ Маслова В.А. Лингвокультурология. –М.: Academia, 2001. – С. 53.

Pretsedent nomlar badiiy asarda turli pragmatik maqsadlarda qo'llanadi. Ularning yana shunday vazifasi borki, bu – mikromatn sub'ekti sifatida matn yaratilishida ishtirok etishidir. YOzuvchi birgina pretsedent nom vositasida matn hosil qilishi mumkin. Masalan: Darvoqe, dastavval bu erlarda **YOrmat** paydo bo'ldi. (Aslida uning ismi boshqa; mahallaga ixtiyoriy ravishda kayvoni bo'lib olgan Saidjalol "Akaxonning gumashtasi, ishboshi" deganidan keyin, "Qutlug' qon"dagi boyning gumashtasi xayoliga kelib, domla uni o'zicha YOrmat deb atay boshladi.) Bo'yi Obid Asomdan sal tikrog'u, vahima-siyosati unikidan o'n chandon zo'r. (Erkin A'zam. "YOzuvchi" hikoyasi).

SHuni aytish joizki, pretsedent nomlar yuzaga kelish motiviga ko'ra turlicha bo'ladi. Ular badiiy matnlar, diniy matnlar, mashhur va qiziq voqealar, afsona, rivoyat, ertak, latifa, qo'shiq, kinofilmlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan: Layli, Majnun, Xizr, Nasriddin Afandi, SHum bola, Qorabotir, Tohir-Zuhra, Sotti kabi nomlar o'zbeklar orasida mashhur hisoblanadi. O'.Hoshimovning "Itbozga ehtirom" nomli asarida Duxnovskiy familiyasining o'zbeklar orasida qanday mashhur bo'lganligi (pretsedent birlikka aylanganligi haqida) yozilgan. Unda aytilishicha, o'tgan asrning 80-yillarida yozuvchi qo'liga DOSAAF nashriyotida 1979 yilda bosilgan itlar haqidagi kitob tushib qoladi. Unda I.Duxnovskiyning "Itlarga qanday laqab qo'yish kerak" nomli maqolasi ham bo'lib, maqola muallifi Alisher, Nodira, Umar kabi bir qancha nomlarni itlarning laqabi sifatida keltiradi. O'.Hoshimov bunga javoban "Do'stlik hurmatdan boshlanadi" nomli maqola yozadi va uning bir nusxasini DOSAAF nashriyotiga yuboradi. U erdan hech qanday javob kelmaydi. Maqola esa respublikamiz gazetasida nashr qilinadi, yozuvchining kitobiga kiritiladi. Oradan bir necha yil o'tgach, yozuvchi bir qishloqqa mehmonga borib, quyidagi voqeaga guvoh bo'ladi: "Turfa xil mevalar g'arq pishib yotgan keng sahnli hovliga kirishimiz bilan etak tomondagi molxona devori tagida yotgan, quloq-dumi kesilgan it vajohatli akillab qoldi. Mezbon itga hayqirdi: "YOt, Duxnovskiy! O'chir ovozingni, Duxnovskiy!" It norozi alfozda g'ingshib, nari ketdi.

Beixtiyor kulib yubordim... "Bunaqa laqabni qaerdan oldingiz?" desam, "sizning kitobingizdan", dedi. Mezbonning aytishicha, shu qishloqning o'zida oltita "Duxnovskiy" bor ekan!

Itbozga ko'rsatilgan "ehtiro"dan xursand bo'ldim...". (O'.Hoshimov. "Itbozga "ehtiro")

SHuni ta'kidlash lozimki, pretsedent nomlar muayyan millat vakillarining milliy mentaliteti bilan bog'liq bo'lishi bilan birga global xarakterda ham bo'lishi mumkin. Jumladan, o'zbek o'quvchisi Napoleon, Kolumb, Buratino, CHarli CHaplin, Otello, Don Juan, Robinzon Kruzo, Jeki CHan, janob Bin kabi nomlar ishtirok etgan matnlar mazmunini hech bir qiyinchiliksiz qabul qilaveradi.

Pretsedent nomlarning badiiy matndagi muhim psixolingvistik xususiyati shundan iboratki, ular matn o'quvchisi ongida nomatniy ma'no, ya'ni matnga doir, lekin uning verbal tuzilishiga kirmagan qo'shimcha ma'lumotlar² aktuallashtiruvini taqozo etadi. O'quvchi bunda nomatniy ma'noning matnning pragmatik tuzilishidagi ahamiyatini ham bilishi muhimdir.

Pretsedent birliklar hisoblanuvchi pretsedent jumlar ham til egalari lisoniy xotirasida saqlanuvchi birliklar bo'lib, ularga barqaror birikmalar (frazologizm, turg'un o'xshatish va metaforalar, nutqiy etiketlar, maqol va hadislar) kiradi. Ayrim ishlarda pretsedent jumlar qanotli so'zlar, logopistemalar deb ham yuritilgan³.

Quyidagi matnlarda payg'ambarimiz hadislarining intertekstuallik hosil qilganini ko'rish mumkin: "Men bu ishga ijozati oliyni olmoq istaginda so'zlab erdim. Illo Islom tayanchi bo'lmish sulton hazratlarining rasadxonasida majusiylarning buyumi...

Sulton Xayyomning so'zini bo'ldi:

– Xayyom hazratlari Rasuli Akram sallollohu alayhi vassallamning **"CHindan bo'lsa ham ilm o'rganing"**, degan hadislaridan bizni bexabar deb xayol qildilar chog'i". (N.Jaloliddin. "Xayyom" romani)

Kuzatishlarimizga ko'ra, pretsedent jumlar ayniqsa so'zlashuv uslubida juda ko'p qo'llaniladi. Xususan, kinofilm qahramonlari tilidan aytilgan ayrim gaplar yoki qo'shiq satrlari kishilar o'rtasida tez mashhur bo'lib ketadi. Bunday jumlarni til egalari o'z nutqiy vaziyatiga moslagan holda ishlatadi. So'rov natijasida quyidagi pretsedent jumlar bugungi kunda ko'p **qo'llanishi aniqlandi**: Onamdan qolgan toshoyna qani? ("Uchrashuv" filmidan); O'nta qo'y nima bo'ladi? ("Mahallada duv-duv gap" filmidan); Otamni uylantiraman deyapti ("CHinor ostidagi duel" filmidan); Siz o'shami? ("O'tgan kunlar" filmidan), – Nima haqida gaplashayapsizlar? – SHpionlar haqida. ("Kelinlar qo'zg'oloni" filmidan)

Matndan ko'rinadiki, YAxshi odam edi o'rnida qo'llangan Hamma tishlari butun edi jumlasini orqali yozuvchi o'zbek xalqi mentalitetining bir qirrasini ochib bera olgan.

Pretsedent birliklar orasida pretsedent matnlar muhim o'rinni egallaydi. YU.N.Karaulov esa pretsedent matnlarga shunday ta'rif beradi: "Birdan ortiq shaxsga tegishli bo'lgan, ularning bilish va hissiy munosabatlarida u yoki bu shaxs uchun ahamiyatli bo'lgan, ya'ni mazkur shaxs bilan aloqador odamlarga juda yaxshi tanish bo'lgan va, nihoyat, til egalari diskursida qayta-qayta murojaat qilinadigan matnlar"⁴ pretsedent matnlardir.

²Хакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан.д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2004. – 283 б.

³ Арбузова В.Ю. Прецедентность в русском языке как лингвистический и культурный феномен на материале научных и эпистолярных текстов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Елец: Елецкий гос. ун-т, 2007. – С. 8; Канаева Е.Н. Текстовые функции логоэпистемы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: Гос. ИРЯ им. А.С.Пушкина, 2007. – С. 4.

⁴Карaulов Ю.Н. Язык и личность. – М.: Наука, 1989. –С. 216.

V.V.Krasnix pretsedent matnlarni ijtimoiy, milliy hamda universal pretsedent matn turlariga ajratish fikrini ilgari suradi⁵.

Pretsedent matnlar ikki xil tarzda – aynan yoki o'zgartirilgan holatda qo'llanishi mumkin. Masalan: Peshonamda nima bo'lsa, shuni ko'raman. Taqdirdan qochib, qaerga ham borardim?! Bendasining emas, Xudoning aytgani bo'ladi". (S.Nazarova. "Qorlar eriganda" hikoyasi). So'zlashuv uslubiga xos bo'lgan ushbu matn hadisi sharifda quyidagicha shaklga ega: "Abdulloh (ibn Mas'ud) rivoyat qiladilar: "Rasululloh sallallohu alayhi vasallam bunday dedilar: "Har qaysingizning vujudingiz onangiz qornida qirq kunda tarkib topgay, so'ng yana shuncha kunda laxta qonga va yana shuncha kunda bir parcha etga aylangay. Keyin Olloh taolo (onangiz qorniga) bir farishtani yuborib, unga to'rt so'zni, ya'ni qanday ishlar qilmog'ingizni, rizqingizni, umringizni va baxtsiz yokim baxtli ekanligingizni yozib qo'ymoqni amr qil'ay. So'ng jismingizga ruh pudalagay"⁶.

O'zbek tilidagi matnlar tahlili natijasida aytish mumkinki, til egalarining xotirasida nafaqat pretsedent matnlar, balki ularning mazmuniy-kompozitsion tuzilishiga xos bo'lgan shakllar ham saqlanib turadi. Bunday shakllarga segmentli matnlar, parsellyativ matnlar, o'xshatish, maqol, metafora asosida tuzilgan matnlarni, shuningdek, ilmiy uslubga xos ayrim matn turlarini, rasmiy uslubdagi hujjatlar matnini misol sifatida keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Karaulov Yu. Язык и личность. - М. :Наука, 1989
2. Xojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasallishining nazariy masalalari. - T.: " Fan" 2010.
3. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R. , Boqiyeva G.H. , Qurbonova M.M, Yunusova Z.Q., Abuzalova M. Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T. : " Fan va texnologiya", 2009.
4. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap; "O'zbek tili va adabiyoti", 1986. 6-son
5. Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiyalogiyasi. -T.: " Mumtoz so'z ", 2010.

⁵Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. – М.: Изд-во “Диалог МГУ Москва”, 1998. – С. 19.

⁶ Мазкур хадис матни Наби Жалолiddиннинг “Хайём” романидан олинди. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 254.